

Data przesłania artykułu: 23 IX 2022

Data przyjęcia artykułu do druku: 7 XI 2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2022.005>

ROBERT FORYSIAK-WÓJCIŃSKI

(Muzeum Książąt Lubomirskich,
Zakład Narodowy im. Ossolińskich)

DRUGIE ŻYCIE PIECZĘCI URZĘDOWEJ

**Na przykładzie kolekcji typariuszy pieczęci urzędów PRL
z lat 1945–1975 w zbiorze sfragistycznym**

Działu Numizmatycznego Muzeum Książąt Lubomirskich w Ossolineum

Słowa kluczowe

sfragistyka, typariusze, pieczęcie urzędowe, wyrób pieczęci, Mennica Państwowa, herb Rzeczypospolitej Polskiej, herb PRL, administracja PRL, zbiory muzealne

Keywords

sphragistics, seal matrices, official seals, seal manufacture, State Mint, Second Polish Republic – coat of arms, Polish People’s Republic – coat of arms, Polish People’s Republic – administration, museum collections

Robert Forysiak-Wójciński, absolwent historii na Uniwersytecie Wrocławskim, adiunkt w Muzeum Książąt Lubomirskich w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, opiekun zbioru sfragistycznego w Dziale Numizmatycznym. Interesuje się szczególnie zagadnieniami sfragistyki królów polskich oraz interdyscyplinarnym badaniem pieczęci w kontekście ikonografii historycznej. Współpracownik Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w zakresie prac nad wytycznymi do opracowywania pieczęci w archiwach oraz prac nad przekładem międzynarodowego słownika sfragistyki.

E-mail: robert.forysiak@ossolineum.pl

Streszczenie

Zgodnie z przepisem prawnym dotyczącym wytwarzania i niszczenia pieczęci urzędowych, obowiązującym w PRL od 1955 r., wycofane z użytku tłoki pieczętne (typariusze) były zwracane przez urzędowych dysponentów do Mennicy Państwowej w celu ich kasacji. W 1975 r. Zakład Narodowy im. Ossolińskich jako instytucja, w której gromadzono także historyczne pieczęcie, zwrócił się z petycją do rządu, aby ten zatrzymał wykonanie ustawowego nakazu zniszczenia tłoków pieczęci urzędów powiatowych – zlikwidowanych na skutek bieżącej reformy administracyjnej – i przekazał je na własność do zbiorów instytucji. W następstwie pozytywnej odpowiedzi władz PRL do Działu Numizmatycznego Ossolineum trafiło blisko 3 tys. pieczęci używanych przez urzędy powiatowe i inne terenowe władze w okresie 1945–1975 (z wyjątkami do 1977 r.). Artykuł przybliży ten mało znany epizod z historii sfragistyki urzędowej PRL, przedstawiając jego genezę, przebieg i rezultat, omawiając przy tym prawne uwarunkowania wytwarzania i niszczenia pieczęci urzędowych w okresie II RP i PRL. W drugiej części tekstu w oparciu o literaturę przedmiotu, nielicznie zachowane źródła archiwalne oraz na podstawie samego materiału sfragistycznego, tak licznie zgromadzonego w jednym zbiorze, a przez to stanowiącego reprezentatywną wartość dla niniejszych badań, odniesiono się do różnych kwestii istotnych dla sfragistyki w kontekście Mennicy Państwowej jako wytwórcy: formy i treści pieczęci, techniki wyrobu, materiału, wymiarów poszczególnych elementów tłoków, znaków i cech identyfikacyjnych, kwestii heraldycznych.

Summary

The second life of the official seal. The example of the collection of seal matrices of the offices of the Polish People's Republic from 1945–1975 in the sphragistic collections of the Numismatic Department of the Museum of the Lubomirski Dukes in the Ossolineum

In accordance with the legal provision on the manufacture and destruction of official seals, in force in the Polish People's Republic since 1955, seal matrices that had been withdrawn from use were returned by official bearers to the State Mint for disposal. In 1975, the Ossoliński National Institute, as an institution where historical seals were also collected, petitioned the government to stop the execution of the statutory order to destroy the seal matrices of county offices – eliminated as a result of the current administrative reform – and transfer them to the institution's collection for ownership. Following a positive response from the Polish People's Republic authorities, nearly 3,000 seals used by county offices and other local authorities in the period 1945–1975 (with exceptions until 1977) ended up in the Numismatic Department of the Ossolineum. The article takes a closer look at this little-known episode in the history of official sphragistics of the Polish People's Republic, outlining its genesis, course and outcome, while discussing the legal conditions for the production and destruction of official seal matrices during the Second Republic and the Polish People's Republic. In the second part of the text, based on the literature on the subject, the few preserved archival sources, and on the basis of the sphragistic material itself, so numerous in one collection, and thus constituting a representative value for the present research, reference is made to various issues relevant to sphragistics in the context of the State Mint as a manufacturer: the form and content of seals, the technique of manufacture, the material, the di-

mensions of the various elements of the matrices, signs and identifying features, heraldic issues.

W myśl polskiego ustawodawstwa pieczęć urzędowa (państwowa) to okrągła pieczęć metalowa z wytłoczonym pośrodku godłem państwowym i nazwą dysponenta w otoku¹. Definicja wskazuje zatem na tłok pieczętny (typariusz), traktując go jednocześnie jako wzorzec pieczęci. Wytwarzaniem pieczęci urzędowych od 1927 r. zajmowała się Mennica Państwowa w Warszawie². Pieczęć urzędowa po wycofaniu z użytku musiała zostać zwrócona Mennicy w celu niezwłocznego zniszczenia. Obowiązywała określona procedura przekazywania i niszczenia pieczęci urzędowej. Ustawodawca nie uwzględnił możliwości zachowywania typariuszy unieważnionych pieczęci, stąd może dziwić fakt, że Dział Numizmatyczny Muzeum Książąt Lubomirskich w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich (ZNiO) przechowuje w zbiorze sfragistyki w dziale tłoków pieczętnych wielką podkolekcję zdezaktuali-

¹ „Dekret z dnia 7 grudnia 1955 r.”, art. 11.1. Zob. też: „Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r.” art. 1, (p. 4), poz. 16c.1; „Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 czerwca 2019 r.”, art. 16c. 1.

² Mennica Państwowa w Warszawie posiadała wyłączność na wyrób i niszczenie metalowych pieczęci urzędowych w latach 1927–1930 na mocy „Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 r.”, art. 20; „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 czerwca 1928 r.”, § 19. Prawny monopol na produkcję ustał na skutek „Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1930 r.”, art. 1.7. Sprawa postępowania z pieczęciami, ich wyrobu oraz nadzoru nad wyrobem pozostała nieuregulowana do końca II Rzeczypospolitej, zob. „Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 12 października 1938 r.”, art. 17. Zob. też. Adamczewski, *Sfragistyka państwa*, 143–44. Powojenna Mennica Państwowa w Warszawie formalnie otrzymała wyłączność na wyrób i niszczenie pieczęci urzędowych na mocy okólnika nr 40 Prezesa Rady Ministrów z dnia 25 X 1946 r., zob. „Komunikat w sprawie cennika Nr 3”, 708. Przed ustanowieniem tego monopolu urzędy kierowały do Mennicy zlecenia na pieczęcie na podstawie okólnika Ministerstwa Administracji Publicznej nr 64 z dnia 22 XI 1945 r., zob. Adamczewski i Jaworska. *Orzeł Biały*, 82. Wyrób i kasowanie pieczęci przez Mennicę ostatecznie potwierdziło „Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 grudnia 1955 r.”, § 16, 25, 26. Ustawodawca dopuścił możliwość wykonywania pieczęci wojskowych przez innego, specjalnie wyznaczonego wytwórcę, zob. *Ibid.*, § 29.2. *Nota bene* Mennica do dziś wykonuje pieczęcie państwowe, choć nie jest już państwowym przedsiębiorstwem (2005 – Mennica Polska S.A, 2010 – sprzedaż państwowych udziałów). Ujednolicony akt Rozporządzenia z dnia 7 XII 1955 r. nie aktualizuje nazwy i statusu mennicy. Sprawa wyrobu i niszczenia pieczęci ma zostać na nowo uregulowana aktem prawnym, zob. „Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 14 czerwca 2019 r.”, art. 16d.

zowanych typariuszy władz powiatowych PRL, zebraną w latach 1975–1979. Kolekcja liczy 2795 (lub więcej) pieczęci, z tego ponad 95% stanowią pieczęcie urzędowe. W tej kategorii zabytków jest to zbiór jeden z największych, jeśli nie największy w zbiorach polskich, i choćby z tej przyczyny zasługuje na osobną wzmiankę³.

W latach 1965–1986 Działem Numizmatycznym ZNiO kierował Józef Szwagrzyk (1923–1986)⁴, autor obszernej pozycji naukowej dotyczącej historii monety polskiej⁵. Będąc członkiem PZPR, Szwagrzyk pełnił także funkcję I sekretarza Podstawowej Organizacji Partyjnej w Ossolineum (w latach 1954–1961 i 1970–1972). Przekonania ideologiczno-polityczne numizmatyka nie pozostały bez wpływu na działalność Działu, stały się wręcz główną determinantą profilu gromadzenia zbiorów w latach 60. i 70. Starania Szwagrzyka, by gromadzić pamiątki z okresu bieżącego i z pierwszych dwudziestu lat funkcjonowania PRL, objęły wszystkie trzy podstawowe części zbioru, tj. numizmatykę, falerystykę i sfragistykę. Działania kierownika polegały przede wszystkim na kierowaniu petycji w imieniu ZNiO do urzędów centralnych i lokalnych oraz instytucji i przedsiębiorstw państwowych o przekazywanie medali, odznaczeń i pieczęci związanych z tymi jednostkami organizacyjnymi. Droga kontaktów oficjalnych, inicjowanych i podtrzymywanych przez J. Szwagrzyka była podstawową i na ogół bardzo skuteczną metodą pozyskiwania obiektów dokumentujących życie polityczno-społeczno-gospodarcze PRL.

Zabiegi o tłoki pieczętne urzędów PRL Szwagrzyk rozpoczął w 1966 r. pismem do producenta pieczęci – Mennicy Państwowej, zwracającym się o przekazywanie do Ossolineum wszystkich tłoków wycofywanych z użytku urzędowego i składanych w Mennicy w celu zniszczenia⁶. „Tłoki te, składane w Mennicy w celu przetopienia, traci bezpowrotnie kultura narodowa, a szczególnie nauka historyczna i jej integralna dyscyplina – sfragistyka, dla której pieczęć i tłok pieczętny są materiałem badawczym”⁷ – tak brzmiało główne uzasadnienie wniosku.

---

³ Krótkie wzmianki o nabyciu kolekcji zamieścili Szwagrzyk, „Jubileusz 25-lecia”, 254; Szwagrzyk, „Numizmatyczne zbiory”, 75; Fabijański, „Zarys historyczny”, 175; Fabijański, „Próba klasyfikacji”, 556.

⁴ Życiorysy zawodowe Szwagrzyka, zob. Męclewska, „Józef Andrzej Szwagrzyk”, 253–54; Szczepaniec, „Józef Andrzej Szwagrzyk”, 211–25.

⁵ Szwagrzyk, *Pieniądz*.

⁶ Pismo (brulion) Dyrekcji Ossolineum, 15 grudnia 1966, Dział Numizmatyczny, 120/9.

⁷ Por. z treścią petycji niżej cytowanej *in extenso*.

Trzeba tu powiedzieć, że możliwości lokalowe i personalne Działu Numizmatycznego nie były adekwatne do skali żądania wyrażonego w petycji. Wydaje się, że autor wniosku nie uwzględnił możliwości samej Mennicy, jeśli chodzi o prace i koszty regularnej ekspedycji tłoków do Ossolineum. Nie znając statystyk niszczenia pieczęci przez Mennicę, trudno szacować precyzyjnie spodziewaną liczbę tłoków, którą ZNiO musiałby przejąć i opracować, można jednak odnieść się do statystyk produkcyjnych, których wysokość korelowała po części z liczbą pieczęci zamawianych z powodu zmian administracyjnych lub z powodu zużycia, uszkodzenia, zgubienia itp. Przykładowo w 1949 r. wyprodukowano ponad 18 700 pieczęci urzędowych, w 1954 – 16 800, w 1960 – ponad 16 000⁸. W okresach zwiększonej produkcji liczba sporządzonych typariuszy przekraczała 3000 sztuk miesięcznie⁹. Na barkach Ossolineum spoczywały zatem ciężar akcesji dziesiątek tysięcy tłoków w ciągu następnych dekad. Z dzisiejszej perspektywy najtrudniej wyobrazić sobie przejęcie wszystkich tłoków wycofywanych stopniowo po 1989 r.¹⁰

Mennica nie odpowiedziała jednak pozytywnie na wyżej wymieniony wniosek z 1966 r.¹¹. W uzasadnieniu odmowy producent pieczęci powołał się na obowiązujące go ustawowe przepisy niszczenia tłoków oraz wskazał na brak uprawnień decyzyjnych w kwestii pieczęci.

Asumpt do pozyskania przez Szwaagrzyka znacznej liczby pieczęci dla Działu Numizmatycznego dała reforma administracyjna w 1975 r. W dniu 28 V 1975 r. władze PRL wprowadziły dwustopniowy podział administracyjny państwa¹². Reforma powiększyła liczbę województw z 17 do 49 i zlikwidowała powiaty, które do tej pory tworzyły pośredni szczebel administracyjny między gminą a województwem. W świetle ustawowych przepisów 314 likwidowanych powiatów miało obowiązek przekazania swych pieczęci (używanych do dnia 1 VI) do Mennicy w celu ich zniszczenia. ZNiO postanowiło więc podjąć

---

⁸ Mennica Państwowa, 72/3324/0/135: 32; *ibid.*, 72/3324/0/142: 77; *ibid.*, 72/3324/0/145: 1 i n.

⁹ W pierwszym półroczu 1952 r. *Ibid.*, 72/3324/0/140: 1–12.

¹⁰ Prawo używania pieczęci z godłem PRL wygasło z dniem 31 XII 1995 r., zob. „Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r.”, art. 4.2.

¹¹ Brulion pisma do Mennicy razem z urzędową odpowiedzią znajdowały się w 2016 r. w Archiwum Zakładowym Ossolineum w teście Działu Numizmatycznego o sygn. XLVI/32 pt. „Korespondencja 1965–1977”. Obecnie po uporządkowaniu archiwaliów Działu Numizmatycznego i przełożeniu ich do nowych teczek brulion pisma dyrekcji ZNiO znajduje się w jednostce archiwalnej wskazanej w przyp. nr 6, lecz brakuje tam pisma otrzymanego z Mennicy.

¹² „Ustawa z dnia 28 maja 1975 r.”.

akcję w tej sprawie, tym razem wnosząc prośbę do samego premiera PRL Piotra Jaroszewicza. Przytaczam pełną treść tej szczególnej petycji:

5 VI 75

Towarzysz

Piotr Jaroszewicz

Przewodniczący Rady Ministrów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

Al. Ujazdowskie 1–3

00-583 Warszawa

Dyrekcja Zakładu Narodowego im. Ossolińskich – Biblioteki PAN uprzejmie prosi Towarzysza Premiera o spowodowanie, by odpowiednie władze państwowe przekazały Ossolineum zdezaktualizowane tłoki pieczętno historycznej już instytucji powiatowych władz administracyjnych. Tłoki te, składane w mennicy w celu przetopienia, traci bezpowrotnie kultura narodowa, a szczególnie nauka historyczna i jej integralna dyscyplina – sfragistyka, dla której tłok pieczętny i pieczęć jako instrument uwierzytelnienia dokumentu są materiałem badawczym.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, gromadząca takie materiały, które dotyczą naszej kultury narodowej i specjalizująca się także w sfragistyce, posiada w w zbiorach ponad 72 000 pieczęci i tłoków pieczętnych polskich od wieku XII do dnia dzisiejszego (pieczęcie woskowe, opłatkowe, metalowe, lakowe i w tuszu – miast i instytucji miejskich, gmin wiejskich, książęce i królewskie, trybunałów i innych urzędów koronnych, śląskich, pomorskich, rycerstwa polskiego, władz powstańczych, wojska polskiego XIX i XX w., marynarki wojennej, organizacji niepodległościowych, łóż masonskich, instytucji oświatowych, naukowych i społeczno-kulturalnych, związków zawodowych i partii politycznych, instytucji gospodarczych, Krajowej Rady Narodowej i Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, Sejmu PRL, tłoki pieczętno i pieczęcie prezydów wojewódzkich rad narodowych i wiele innych, przekazanych Ossolineum przez Komitet Centralny naszej partii).

Zbiory sfragistyczne Ossolineum konserwuje i opracowuje starannie wykształcony zespół pracowników. Są one dobrze zabezpieczone i fachowo przechowywane.

Obecnie Ossolineum kontynuuje intensywne gromadzenie pieczęci i tłoków pieczęci przeznaczonych do planowanego wydawnictwa pt. *Corpus Sigillorum Poloniae*. Będzie to wypełnienie znacznej luki w naszej literaturze w dziedzinie historii i historii kultury.

Dyrekcja żywi niezłomne przekonanie, że Towarzysz Premier weźmie pod uwagę potrzebę zachowania dla nauki tych specyficznych dóbr kulturalnych i poweźmie w tej sprawie odpowiednie decyzje.

dr Janusz Albin

Dyrektor¹³

Premier Jaroszewicz przychylił się do powyższej prośby ZNiO i wykonanie decyzji powierzył szefowi Urzędu Rady Ministrów Januszowi Wieczorkowi¹⁴. Niewykluczone, że od opinii tego urzędnika zależała zgoda premiera. Ossolineum już od wielu lat w drodze kontaktów urzędowych „doświadczało życzliwości” szefa URM, który wyrażał zgodę na przekazywanie do Działu Numizmatycznego pamiątek związanych z ustrojem PRL – przykładowo w 1965 r. Ossolineum otrzymało komplet odcisków tuszowych pieczęci najwyższych władz PRL¹⁵.

Dnia 13 VI 1975 r. Wieczorek rozesłał dalekopisem do urzędów wojewódzkich decyzję premiera z poleceniem przekazania do ZNiO pieczęci wszystkich byłych powiatowych urzędów¹⁶. Następnie poprzez Biuro do Spraw Terenowych Organów Administracji Państwowej przekazał Ossolineum informację o podjętych działaniach i zalecenie zabezpieczenia otrzymanych pieczęci. Należy podkreślić, że sprawie nadano bieg w trakcie realizacji ustawowych przepisów dotyczących postępowania z pieczęciami państwowymi wycofanymi z użytku. Jak już wspomniano, powiatowe pieczęcie z dniem 1 VI 1975 r. traciły ważność. Po tym terminie stare typariusze należało oddać do Mennicy w obowiązującym trybie, czyli przekazać do urzędów wojewódzkich jako

¹³ Pismo (kopia) Dyrekcji ZNiO, 5 VI 1975, „Teczka akt dot. pieczęci 1975”.

¹⁴ Janusz Wieczorek (1910–1981), szef URM w latach 1956–1980, zob. Czajka, Kamler i Sienkiewicz, *Leksykon historii*, 793.

¹⁵ „Księga akcesyjna 1965–1968”, poz. 394/65; Kopia maszynopisowa pisma, 8 III 1965 i kopia uwierzytelniona pisma, 24 VI 1965, Dział Numizmatyczny, 120/9.

¹⁶ Pismo (kopia) Urzędu Rady Ministrów, 13 VI 1975 r., Dział Numizmatyczny, 120/34. Nr ewidencyjny decyzji administracyjnej znak TOA .I-4100/2/75.

władz wyższego stopnia, bezpośrednio zamawiających lub zdających powiatowe pieczęcie. Do zebrania i zwrotu tych tłoków pieczętnych zobowiązane były tzw. terenowe komisje likwidacyjne, powołane z dniem 30 VI 1975 r., mające wyznaczony ostateczny termin zakończenia prac na 31 VII¹⁷. Z perspektywy celu nabycia kompletu zdezaktualizowanych pieczęci przez Ossolineum należy zauważyć, że działania wrocławskiej instytucji były spóźnione o dwa tygodnie. Gdyby petycję do premiera złożono w odpowiednim czasie przed wejściem reformy w życie, urzędy wojewódzkie rozpoczęłyby procedurę przekazywania pieczęci do Ossolineum zamiast do Mennicy. Odgórna zmiana planu była dla urzędów niespodziewana i nastąpiła w czasie, gdy pierwsze ekspedycje pieczęci przeznaczonych do zniszczenia były już w toku. Spóźnienie było jednak niezależne od ZNiO. Szczegóły zmiany administracyjnej kraju zaplanowano w tajemnicy przed społeczeństwem¹⁸. Na XVII plenum KC PZPR w dniu 12 V 1975 uchwalono decyzję o wprowadzeniu reformy, informując opinię społeczną o projekcie ustawy¹⁹. Uchwalenie reformy ogłoszono w dzień po przyjęciu ustawy, tj. 29 V 1975 r. Ossolineum zareagowało więc swym podaniem stosunkowo szybko i po otrzymaniu zgody mogło czekać na stopniowe przekazywanie pieczęci, nie mając przy tym bezpośredniego wpływu na sytuację urzędową w tym zakresie. Pierwsze dwa przekazy tłoków dotarły w pierwszej połowie sierpnia b.r. z województwa krakowskiego i nowosądeckiego. Właściwymi nadawcami pieczęci były komisje likwidacyjne powiatu gorlickiego i proszowickiego. Nic więcej z ramienia wspomnianych województw nie przekazano. Znacznie korzystniej prezentował się przekaz z Urzędu Wojewódzkiego w Opolu (realizowany etapami począwszy od pierwszej połowy sierpnia, kończąc na pierwszej połowie kwietnia 1976 r.) i z urzędu miasta stołecznego Warszawy. Z obu urzędów wpłynęły pieczęcie wszystkich powiatów mieszczących się w granicach nowych województw. Na początku września nadeszła pierwsza partia pieczęci z woj. krośnieńskiego, natomiast zapowiedź ekspedycji

¹⁷ Do zakresu prac komisji należały m.in. sprawy kancelaryjno-archiwalne oraz sprawy majątku ruchomego i nieruchomego byłych powiatów, zob. „Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 maja 1975 r.”, § 2.1.

¹⁸ Przygotowania reformy miały status tajnych, zob. Iwaneczko, *Zmierzch dekady*, 20.

¹⁹ *Trybuna Ludu* oraz *Gazeta Robotnicza*, nr 110. „Gazeta Robotnicza” (wrocławski organ PZPR) zamieściła krótki komunikat, nietrudny do przeoczenia. Status głównej wiadomości otrzymała dopiero uchwała reformy z dnia 28 maja, zob. *Gazeta Robotnicza*, nr 122. Dla porównania „Nowiny Rzeszowskie” (rzeszowski organ PZPR) potraktowały uchwałę XVII plenum PZPR jako główną wiadomość wydania z 13 V, zob. *Nowiny Rzeszowskie*.

dycji tłoków przesłał Urząd Wojewódzki w Bielsku-Białej. W trzeciej dekadzie września ZNiO rozpoczęło wysyłanie monitów do wszystkich województw, chcąc przyspieszyć i zapewnić sobie właściwe przekazywanie tłoków. Monity te przyniosły dobry efekt. Przed końcem roku większość urzędów wojewódzkich odpowiedziała pierwszymi przekazami pieczęci. Akcesja zdezaktualizowanych pieczęci rozciągnęła się znacznie w czasie i ustała dopiero w drugiej połowie 1979 r. Ostatecznie Ossolineum otrzymało na drodze urzędowej bez mała 2800 tłoków z 30 województw. Nie wszystkie nowe województwa mogły „wpisać się” na listę przekazujących z tego prostego powodu, iż wcześniej przekazały pieczęcie do starych urzędów wojewódzkich. Tak było w przypadku niektórych byłych powiatów przekształconych w województwa w 1975 r. W tym trybie pieczęcie z Torunia trafiły do Bydgoszczy, ze Słupska do Koszalina czy z Suwałk do Białegostoku. Wśród urzędów, które nie doręczyły Ossolineum żadnej pieczęci, były również stare urzędy wojewódzkie z Katowic, Łodzi, Poznania i Wrocławia. W świetle zachowanej dokumentacji archiwalnej w archiwum zakładowym ZNiO wyjaśnienie braku nabytków z tych jednostek organizacyjnych nasuwa trudności. Urzędy te nie odpowiedziały wcale albo ich odpowiedzi nie zachowały się w aktach sprawy²⁰. Być może jednostki te zdążyły przekazać tłoki do Mennicy, zanim otrzymały polecenie z Urzędu Rady Ministrów, albo wysłały pieczęcie na zniszczenie już w późniejszym terminie na skutek przeoczenia pisma z URM²¹.

W sumie udało się zgromadzić materiał sfragistyczny z 216 na 314 zlikwidowanych powiatów miejskich i ziemskich. Przekazany materiał zawierał wszystkie nieważne pieczęcie, jakie były w posiadaniu poszczególnych powiatów (przykłady, il. nr 1–17). Obok pieczęci naczelników i urzędów powiatowych funkcjonujących od 1973 r. znalazły się starsze pieczęcie prezydentów

---

²⁰ Do ostrożności w interpretacji skłania przypadek przekazu tłoków z Urzędu Wojewódzkiego w Płocku. Nie zachowało się żadne pismo związane z tą przesyłką. Jedynym zapisem jest wpis w „Księdze akcesyjnej 1973–1979”, poz. 672–695/77, 765–781/77.

²¹ W myśl rozporządzenia z 1955 r. postąpił Urząd Wojewódzki w Lesznie, który wysłał pieczęcie do Mennicy, zob. Pismo Urzędu Wojewódzkiego w Lesznie, 5 XI 1975 r., „Teczka dot. pieczęci 1975”. Losu tych pieczęci nie można było już odwrócić, ponieważ Mennica Państwowa nie otrzymała żadnych dyrektyw z URM nakazujących zachowanie pieczęci dla Ossolineum. Z kolei Urząd Wojewódzki w Gorzowie Wlkp. na monit z ZNiO odpowiedział pytaniem o numer i datę polecenia URM, na które powoływał się Zakład, zob. pismo Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wlkp., 30 X 1975 r., „Teczka dot. pieczęci 1975”. Trzeba tu zaznaczyć, że polecenie URM z dnia 5 VI 1975 r. adresowane było bezpośrednio tylko na wojewodów starych województw.

powiatowych i miejskich rad narodowych (organa te przekazały swe kompetencje w 1973 r. urzędom powiatowym i miejskim), pieczęcie gmin wiejskich zlikwidowanych w latach 1975–1977 (sigilla dysponentów począwszy od zarządów gminnych i prezydów gminnych rad narodowych z lat 1945–1954, poprzez prezydów gromadzkich rad narodowych działających w okresie 1954–1973, aż do urzędów gminnych funkcjonujących od 1973 r.), pieczęcie urzędów skarbowych, szkół podstawowych i średnich, komisji wyborczych. Obok pieczęci jednostek organizacyjnych znalazły się również pieczęcie ich wydziałów lub jednostek podległych: urzędów stanu cywilnego, komisji lokalowych, komisji orzecznictwa do spraw dyscypliny budżetowej, urzędów weterynaryjnych, jednostek kontroli akcyzowej jak również wydziałów/referatów finansowych, spraw wojskowych, wewnętrznych itp.

Tłoki przekazywano nieoczyszczone z tuszu, brudu czy śniedzi. Na podstawie skorodowanych tłoków można stwierdzić, że im starsze tłoki, tym lepszy ich stan zachowania w zbiorze. Największą ilością patyny lub śniedzi pokryte są egzemplarze z lat 70. Również stopień odkształcenia matryc w stosunku do czasu ich używania jest największy w przypadku tych najmłodszych typariuszy. Ten paradoksalny stan rzeczy to zapewne wynik stopniowego obniżania jakości stopu, z którego wyrabiano metalowe pieczęcie urzędowe.

Kolekcja jest w trakcie inwentaryzacji, osiągając obecnie 870 pozycji. Stan opracowania wydaje się obejmować materiał reprezentatywny na tyle, by móc go scharakteryzować pod kątem jego wytworzenia przez Mennicę Państwową, czyli państwowego producenta pieczęci. Działalność Mennicy w kontekście sfragistyki PRL była jeszcze do niedawna zagadnieniem zupełnie nieznanym i dopiero Janusz Giersz zainicjował tę tematykę w swoich publikacjach²².

Zacznę od przypomnienia przedwojennej historii działalności Mennicy. Mennica Państwowa rozpoczęła produkcję nowych pieczęci urzędowych na mocy ustawy z 1927 r., uzupełnionej o rozporządzenie dotyczące pieczęci urzędowych z 1928 r.²³. Normatywy prawne ustaliły kształt i wielkość pieczęci używanych na poszczególnych szczeblach administracyjnych, wskazały materiał pieczętowania, określiły zakres uprawnień Mennicy Państwowej w zakresie produkcji i niszczenia pieczęci używanych przez władze, urzędy i inne jednostki organizacyjne państwowe. Normatywy te powstały we współpracy władzy

---

²² Giersz, „Mennica Warszawska”; Giersz, „Pieczęcie – niedoceniana”; Giersz, „Pieczęcie władz”.

²³ Zob. przyp. 2.

państwowej z Mennicą²⁴. Typariusz produkowany w Mennicy posiadał określone cechy wytwórcy, pozwalające na jego identyfikację. Do elementów tych należała sygnatura z godłem państwowym z 1927 r., herbem Kościesza i napisem „MENNICA PAŃSTWOWA”, numer ewidencyjny pieczęci w uproszczeniu niekiedy nazywany „fabrycznym” oraz numer kontrolny wykonawcy (gawera) pieczęci. Sygnaturę wytłaczano na odwrociu matrycy, numer ewidencyjny umieszczano na odwrociu lub rancie – w zależności od rozmiaru typariusza numer gawera wybijano na rancie. W okresie okupacji niemieckiej w latach 1940–1944 produkowano pieczęcie urzędowe dla generalnego Gubernatorstwa, stosując starą sygnaturę i nową numerację ewidencyjną²⁵. Po ponownym uruchomieniu Mennicy przez władze polskie rozpoczęto po raz kolejny numerowanie od nowa, stosując w dalszym ciągu przedwojenny znak menniczny²⁶; przywrócono także produkcję wedle przedwojennych wytycznych, m.in. dotyczących kształtów i wielkości pieczęci²⁷. Do wytłoczenia wizerunku posługiwano się dawną sztancą z godłem z 1927 r.²⁸. Nową czynnością fabryczną było skrzętne usuwanie korony z głowy polskiego orła zgodnie z nakazem nowej władzy²⁹. Drugim sposobem sporządzania nowych pieczęci urzędowych było przerabianie (w zakresie heraldycznym i napisowym) tłoków przedwojennych z orłem w koronie, przy czym robiła to albo Mennica, albo w celu oszczędzenia środków dysponent czynił to we własnym zakresie³⁰. Do produkcji pieczęci używano zarówno nowych krążków, cieńszych niż przedwojenne, jak i starszych, grubszych, być może pochodzących z dawnych zapasów Mennicy. Zbiór, który omawiam, zawiera przykłady wszystkich wyżej wymienionych sposobów wytwarzania pieczęci przez Mennicę. W tej grupie wspólnym mianownikiem wszystkich typariuszy wypukłorytych jest przedwojenna sygnatura wytwórcy i ślad po usuniętej koronie w godle państwowym (il. nr 18–23). W tym

²⁴ Mennica Państwowa w Warszawie, *Sprawozdanie*, 141.

²⁵ Giersz, „Mennica Warszawska”, 18.

²⁶ *Ibid.*, 19. Pierwszą nową metalową pieczęć urzędową wykonano już 30 XI 1944 r., zob. Terlecki, „Losy Mennicy”, 132. Według W. Fabijańskiego sygnatura z 1927 r. funkcjonowała tylko do 1944, zob. Fabijański, „Próba klasyfikacji”, 558.

²⁷ „Komunikat w sprawie warunków wykonania zamówień”, 418.

²⁸ Giersz, „Mennica Warszawska”, 45.

²⁹ Aktem wykonawczym dla tej normy był „Okólnik nr 45 Prezesa Rady Ministrów z 23 sierpnia 1945 r.”. Edycja okólnika w oparciu o inne źródło, zob. Adamczewski i Jaworska, *Orzeł Biały*, 77–80. W rzeczywistości norma ta nie miała właściwej dla jej materii podstawy prawnej. Zob. *ibid.*, 94.

³⁰ Cena za przeróbkę pieczęci wynosiła tyle, co za sporządzenie nowego typariusza. Do tego dochodziła wysoka cena za opakowanie i przesyłkę.

stanie rzeczy należy podkreślić, że uszczerbione godło i sygnatura z herbem Kościeszka nie mogą być ostatecznym kryterium do datowania matrycy na czasy przedwojenne, skoro technika wykonania pieczęci w pierwszych latach powojennych opierała się na przedwojennym wzorze i ręcznej korekcie godła na pieczęci³¹. Do cech mylących należy także grubość tłoków, np. dla typariuszy o średnicy 36 mm wynosiła ona 12–14 mm, tak przed wojną, jak i zaraz po wojnie – dopiero w późniejszym okresie producent zaczął obniżać stopniowo grubość matrycy, aż do 9–10 mm³². Należy więc przenieść uwagę na inne detale techniczne, jednoznaczniej wskazujące na produkcję pieczęci z lat 1927–1939. Elementem tym jest średnica gwintu do rękojeści. Według Giersza przedwojenna średnica wynosiła ok. 7,6 mm, powojenna zaś ok. 5,5 mm³³. Na ogół pomiary w ossolińskim zbiorze potwierdzają te obliczenia, niemniej występują odstępstwa, np. przedwojenna pieczęć z gwintem o śr. 6 mm³⁴ oraz pieczęć datowana przeze mnie na 1945 r. – z gwintem 7,7 mm, być może wywierconym wtórnie w celu dopasowania starego uchwytu³⁵. W celu ustalenia względnego czasu powstania matrycy należy uwzględnić także kształt i format cyfr numerycznych lub kontrolnych pieczęci (il. nr 24–27). Przedwojenny krój cyfr nosi wyraźnie cechy jednoelementowej antykwy (m.in. z dolnymi szeryfami) w przeciwieństwie do kroju powojennego, pozbawionego cech dekoracyjnych. Rozmiar międzywojennej czcionki (1,8–2,6 mm) ustępuje znacznie formatowi powojennemu (3–4 mm).

Wyroby powojenne również są zróżnicowane pod względem cech określających wytwórcę. Różnica jest widoczna w sposobie wybijania sygnatury z herbem Kościeszka. Inaczej tłoczono ją w niższych seriach ewidencyjnych, inaczej w wyższych (il. nr 28–29). Przykładowo w obrębie serii nr 15700–16000 (z 1945 r.?) sygnatura jest identyczna jak na przedwojennych pieczęciach³⁶. Na matrycy z numerem 25885³⁷ oraz na egzemplarzach pochodzących z serii nr 42100–44300 (po 1945 r.) widać natomiast wyraźne ślady podwój-

³¹ Inaczej sugeruje Fabijański, „Próba klasyfikacji”, 558–59.

³² Giersz, „Mennica Warszawska”, 45.

³³ Giersz, „Pieczęcie – niedoceniana”, 282.

³⁴ Dział Numizmatyczny Muzeum Książąt Lubomirskich, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Zbiór typariuszy władz powiatowych PRL, S 4699.

³⁵ Ibid., S 4611, przez Fabijańskiego opublikowana jako przedwojenna. Zob. Fabijański, „Próba klasyfikacji”, Tab. II, nr 12a.

³⁶ Dział Numizmatyczny Muzeum Książąt Lubomirskich, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Zbiór typariuszy władz powiatowych PRL, S 4621 i S 4636.

³⁷ Ibid., S 2348.

nego wybicia znaku z lekkim przesunięciem puncy w dół³⁸. Wizualnym efektem tego wybicia jest orzeł sygnaturowy bez korony lub z widoczną za ledwie obręczą, można więc sądzić, że manipulacja ta była spowodowana dążeniem do uzyskania wizerunku tzw. piastowskiego orła. Na podstawie opracowanego materiału sfragistycznego nie da się określić precyzyjnie, kiedy po wojnie wycofano z użycia sygnaturę z 1927 r.³⁹. Wiadomo tylko, że nie zastąpiono jej od razu nową. Zrealizowano to dopiero w 1965 r., kiedy wprowadzono nowy znak firmowy w postaci inicjałów „mw”⁴⁰ (il. nr 30–32). Początkowo stosowano dwa formaty sygnatury: większy (wys. 5 mm), w zbiorze występujący na matrycach o śr. 30 mm i 36 mm⁴¹, i mniejszy (wys. 3 mm), występujący na małych pieczęciach o śr. 20 mm⁴². Parę lat później zrezygnowano z większej sygnatury i zaczęto wybijać mniejszą na wszystkich matrycach⁴³. Na początku lat 70. zmniejszono znak do 2,2 mm⁴⁴.

Pod względem fizycznym kolekcja dzieli się na mosiężne, okrągłe typariusze do tuszu (śr. 36 i 20 mm), mosiężne, owalne do tuszu (40 mm x 32 mm,

³⁸ Ibid., S 4614–S 4635.

³⁹ Na pieczęci S 4706 jeszcze widnieje sygnatura mennicza, na S 2574 już jej nie ma. Z kolei ślad po usuniętej koronie w polu pieczęci widoczny jest jeszcze na S 4839. Jest to pieczęć Publicznej Szkoły Powszechnej. Z tą nazwą szkoły funkcjonowały do reformy oświaty w 1948 r. a stare pieczęcie, mimo zmiany nazwy dysponenta, używane były dłużej. Analogiczny ślad widnieje również na pieczęci Urzędu Stanu Cywilnego (S 5110). Według Giersza zmiana szranc mennicznych z godłem do typariuszy wypukłotytnych nastąpiła dopiero w 1955 r., Giersz, „Mennica Warszawska”, 47.

⁴⁰ Giersz, „Mennica Warszawska”, 45.

⁴¹ Dział Numizmatyczny Muzeum Książąt Lubomirskich, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Zbiór typariuszy władz powiatowych PRL, S 2384–S 4822.

⁴² Ibid., S 4809. Zdarzały się przypadki użycia tej puncy na większych matrycach, zob. *ibid.*, S 2438.

⁴³ Na dużych matrycach od S 2442. Mała punca występuje w opracowanym zbiorze do S 2493.

⁴⁴ Na tłokach od S 2465 do S 2344. Dla niektórych przedziałów numerów chronologię można stosunkowo łatwo ustalić. Przykładowo numery serii 372000–373000 dotyczą pieczęci urzędów powiatowych, sporządzonych w związku z wprowadzeniem „Ustawy z dnia 22 listopada 1973 r.”. Numery niższe, w zakresie 359000–364000, dotyczą pieczęci gminnych, używanych od 1 I 1973 na mocy „Ustawy z dnia 29 listopada 1972 r.”, przy czym zamówienie pieczęci większych zrealizowano osobno, jeśli wierzyć planom produkcyjnym – w III–IV kwartałach 1972 r., pieczęcie mniejsze zaś w I kwartale 1973 r., zob. Pismo Dyrekcji Mennicy Państwowej z dnia 21 lipca 1972 r. oraz pismo Dyrekcji Mennicy Państwowej z dnia 28 lipca 1972 r., Mennica Państwowa, 72/3324/0/58: 80–81, 85. Numeracja na pieczęciach w kolekcji ossolińskiej potwierdza podział realizacji zamówień – pieczęcie większe zawierają się w serii 359000–362200, ogół zaś mniejszych w serii 362800–365600.

35 mm x 28 mm), okrągłe, mosiężne tłoki do laku (śr. 30 mm), stalowe, okrągłe matryce i patryce do pieczęci suchych (20 mm), stalowe, okrągłe datowniki (30 mm), okrągłe referentki (z różnych metali) do plombowania plasteliną (20 mm) oraz okrągłe pieczętki kauczukowe różnych rozmiarów. Niektórym matrycom brakuje uchwytu; niekiedy jest on odłamany. Rączki są dwojakiego typu, jeśli chodzi o materiał: drewniane w kształcie grzybka (lata 20.–50.) lub smukłej gałki (lata 50.) i bakelitowe/ebonitowe (od pierwszej poł. lat 60.) w formie smukłej gałki – do dziś stosowanej dla pieczęci (il. 33–37). Na starszych gałkach z tworzywa sztucznego widnieją inicjały „M.P.”, na późniejszych – inicjałowa sygnatura „mw” wprowadzona w 1965 r. (il. 38–39). Rączki z oznaczeniem M.P. używane były po 1965 r. mimo funkcjonowania oficjalnego znaku firmowego. Być może zaszła konieczność zużycia zapasów rączek nagromadzonych skutkiem obowiązującego planowania produkcyjnego⁴⁵.

W latach 1965–1966 Mennica zmodernizowała produkcję pieczęci, dążąc do większej mechanizacji i automatyzacji technologii wyrobu. Plany inwestycyjne z 1965 r. realizowano etapowo – najpierw zakupiono wschodnioniemiecką stemplarkę do pieczęci kauczukowych (1965), następnie ze Szwajcarii sprowadzono cztery grawerki-kopiarki redukcyjne (1966), w następnych latach dokupiono jeszcze cztery analogiczne maszyny do wyrobu datowników⁴⁶. W okresie przedmodernizacyjnym technologia wyrobu pieczęci urzędowych zasadniczo opierała się na systemie przedwojennym: pierwszym etapem było wytłoczenie godła za pomocą specjalnej matrycy⁴⁷ umieszczonej na walcu, kolejnym krokiem było wycięcie otoku z miejscem na legendę. Do dalszego etapu, jeśli chodzi o pieczęcie do tuszu, należało ręczne wygrawerowanie napisu (il. nr 42), przy czym jednolite tytuły dysponentów, jak np. „urząd stanu cywilnego” czy „publ. szkoła powsz.” wytłaczane były mechanicznie za pomocą tzw. sztancówek, czyli gotowych szablonów napisowych⁴⁸ (il. nr 40). Łatwiejszym i tańszym sposobem sporządzano pieczęcie do laku – wymaga-

⁴⁵ Uchwytły były półfabrykatami wykonywanymi przez zewnętrznego producenta.

⁴⁶ Mennica Państwowa, 72/3324/0/158: 49, 82, 91.

⁴⁷ Mechaniczna matryca (sztanca) w pełni zgodna z wizerunkiem Orła Białego z 1927 r., dawała gwarancję autentyczności pieczęci – taki był główny cel menniczego sposobu wybijania pieczęci, zob. Aleksandrowicz, „Mennica Państwowa”, 49; Adamczewski, *Sfragistyka państwowa*, 140–42. Potrzeba ujednoczenia wyglądu pieczęci była obok czynnika ekonomicznego najważniejszym uzasadnieniem zmonopolizowania wyrobu pieczęci przez Mennicę Państwową, zob. „Okólnik z dnia 14 stycznia 1927 r.”.

⁴⁸ Giersz, „Mennica Warszawska”, 44.

ło to przede wszystkim użycia tłoczni i punc (il. nr 41). Odpowiedzialnym za wyrób pieczęci był wydział medalierski Mennicy, którego poziom grawerunku ręcznego prezentował wysoki poziom w okresie przedwojennym. Po wojnie trudno było dorównać tej technice, być może z powodu dysponowania gorszymi narzędziami. Wprowadzenie kopiarek redukcyjnych było małą rewolucją technologiczną, która zredukowała prace grawerskie do minimum, eliminując prawie zupełnie cechy indywidualne rytowanych napisów⁴⁹ (il. nr 43).

Te kilka aspektów produkcji pieczęci urzędowych, poruszonych wyżej, nie wyczerpuje możliwości badawczych, jakie dają typariusze pieczęci urzędowych przechowywane w Ossolineum. Zakończenie opracowania tej podkolekcji poszerzy możliwości analizy poszczególnych jej elementów. Zachęta do pogłębiania badań płynie z unikalnych cech tego materiału. Unikatowość przejawia się zarówno w dużej „masie” typariuszy urzędowych, jak i w trybie administracyjnym, w jakim zostały one skomasowane i przekazane do zbiorów muzealnych. Ten materiał sfragistyczny w jakiejś mierze zmniejsza lukę źródłową dotyczącą wyrobu pieczęci państwowych w powojennej mennicy warszawskiej⁵⁰. Ponadto należy pamiętać, że w III RP zmieniła się technologia wyrobu typariuszy, zamykając epokę grawerów i czyniąc pieczęć produktem czysto fabrycznym⁵¹. Omawiana kolekcja ilustruje przemiany w technice wyrobu pieczęci w XX-wiecznej Polsce i bez wątpienia stanowi znaczący ślad po schyłkowej fazie istnienia pieczęci urzędowych będących wytworami rzemiosła grawerskiego.

---

⁴⁹ Najstarsza pieczęć w opracowanym zbiorze, wygrawerowana za pomocą kopiar-ki redukcyjnej posiada numer ewidencyjny 328017 (S 2485). Pieczęcie z ręcznie wry-tych napisem sięgają numeru 325020 (sygn. S 5096).

⁵⁰ Materiały archiwalne Mennicy Państwowej przekazane przed jej ostateczną pry-watyzacją do Archiwum Państwowego w Warszawie liczą zaledwie 6 mb., a w swym skromnym zakresie rzeczowym są na domiar niekompletne. Nie uzyskałem klarownej informacji od obecnej Mennicy, czy posiada składnicę lub archiwum zakładowe i czy przechowuje archiwalia dotyczące produkcji pieczęci w Mennicy w latach 1945–1975.

⁵¹ Dziś proces wytwarzania pieczęci opiera się na skomputeryzowanym, w pełni zautomatyzowanym systemie obsługiwanym przez jednego pracownika, zob. Giersz, „Mennica Warszawska”, 47.

■ Bibliografia

- Adamczewski, Marek. *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej. Geneza niektórych rozwiązań prawnych*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2019.
- Adamczewski, Marek, i Aleksandra Jaworska, red. *Orzeł Biały 1944–2015. Orzeł Biały: źródła do historii herbu państwa polskiego (1815–2015) 3*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2021.
- Aleksandrowicz, Jan. „Mennica Państwowa. Jej rola i zadania”. W *Pamiętnik drugiego zjazdu numizmatyków i medalografów polskich w Poznaniu 3 i 4 czerwca 1929*, 45–51. Poznań: Towarzystwo Numizmatyczne, 1930.
- Czajka, Michał, Marcin Kamler, i Witold Sienkiewicz. *Leksykon historii Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, 1995.
- „Dekret z 7 grudnia 1955 r. o godle i barwach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz o pieczęciach urzędowych”. *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, nr 47, poz. 314 (1955). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU-19550470314/O/D19550314.pdf>.
- Dział Numizmatyczny. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. 120/9; 120/34; XLVI/32 (jednostka archiwalna z 2016 r.).
- Fabijański, Władysław. „Próba klasyfikacji i nazewnictwa pieczęci używanych w kancelariach urzędów i instytucji polskich XX wieku”. W *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, zredagował Zenon Piech, 553–79. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015.
- Fabijański, Władysław. „Zarys historyczny tworzenia się i kształtowania zbioru sfragistycznego Zakładu Narodowego im. Ossolińskich i jego stan obecny”. W *Zbiory pieczęci w Polsce*, zredagowali Zenon Piech i Wojciech Strzyżewski, 169–92. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009.
- Gazeta Robotnicza. Organ KW PZPR [Wrocław]*. Nr 110, 122. Wrocław: Wrocławskie Wydawnictwo RSW „Prasa”, 1975.
- Giersz, Janusz. „Mennica Warszawska – wytwórca pieczęci od 190 lat”. *Mówią Wieki*, nr 2 (2015): 42–46.
- Giersz, Janusz. „Pieczęcie – niedoceniana i nie do końca znana działalność Mennicy Warszawskiej”. *Biuletyn Numizmatyczny*, nr 4 (2018): 263–91.
- Giersz, Janusz. „Pieczęcie władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw miejskich Warszawy z lat 1917–1950 (na wybranych przykładach)”. *Biuletyn Numizmatyczny*, nr 1 (2019): 32–65.
- Iwaneczko, Dariusz. *Zmierzch dekady Gierka. Polska południowo-wschodnia 1975–1980*. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział, 2016.
- „Komunikat w sprawie cennika Nr 3 wyrobów typowych produkowanych w warsztatach Mennicy Państwowej oraz warunków wykonania zamówień”. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*, nr 18 (1947): 706–08. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/84960/edition/78457>.

- „Komunikat w sprawie warunków wykonania zamówień i cennika wyrobów typowych produkowanych w warsztatach Mennicy Państwowej”. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*, nr 17 (1946): 417–18. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/84723/edition/78222>.
- „Księga akcesyjna 1965–1968”. Dział Numizmatyczny, Muzeum Książąt Lubomirskich. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- „Księga akcesyjna 1973–1979”. Dział Numizmatyczny, Muzeum Książąt Lubomirskich. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- Mennica Państwowa 1945–1998, Archiwum Państwowe w Warszawie, 72/3324/0.
- Mennica Państwowa w Warszawie. *Sprawozdanie z działalności w latach 1927/1928–1928/1929–1929/1930*. Warszawa: Mennica Państwowa, 1931.
- M[ęclewska], M[arta]. „Józef Andrzej Szwagrzyk (1923–1986)”. *Wiadomości Numizmatyczne* 30, z. 3–4 (1986): 253–54.
- Nowiny Rzeszowskie. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*. Rzeszów: Nr 108. Rzeszów: Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa”, 1975.
- „Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 czerwca 2019 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, poz. 1509 (2019). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190001509/T/D20191509L.pdf>.
- „Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 12 października 1938 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 2, poz. 8 (1939). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19390020008/O/D19390008.pdf>.
- „Okólnik nr 45 Prezesa Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1945 r. o oznakach i pieczęciach urzędowych”. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty*, nr 1, poz. 17 (1946). <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=24844&from=publication>.
- „Okólnik z dnia 14 stycznia 1927 r.”. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, nr 1–2, poz. 26 (1927). https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/95497/edition/88793/content?format_id=2.
- „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 115, poz. 980 (1927). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19271150980/O/D19270980.pdf>.
- „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 czerwca 1928 r. o pieczęciach urzędowych”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 65, poz. 593 (1928). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19280650593/O/D19280593.pdf>.
- „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1930 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 80, poz. 629 (1930). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19300800629/O/D19300629.pdf>.

- „Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 maja 1975 r. w sprawie dostosowania organizacji i zakresu działania terenowych jednostek organizacyjnych do nowego podziału administracyjnego Państwa”. *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, nr 17, poz. 95 (1975). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19750170095/O/D19750095.pdf>.
- „Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 grudnia 1955 r. w sprawie tablic i pieczęci urzędowych”. *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, nr 47, poz. 316 (1955). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19550470316/O/D19550316.pdf>.
- Szczepaniec, Józef. „Józef Andrzej Szwagrzyk (1923–1986). Nekrolog”. *Ze Skarbcza Kultury* 33, z. 46 (1988): 211–25.
- Szwagrzyk, Józef. „Jubileusz 25-lecia numizmatyki w Ossolineum we Wrocławiu 1955–1980”. *Wiadomości Numizmatyczne* 24, z. 4 (1980): 251–55.
- Szwagrzyk, Józef. „Numizmatyczne zbiory Ossolineum dawniej i dziś”. *Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Numizmatyczna i Konserwatorska*, nr 7 (1987, wyd. 1988): 67–78.
- Szwagrzyk, Józef. *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- „Teczka akt dot. pieczęci 1975”. Dział Numizmatyczny, Muzeum Książąt Lubomirskich. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- Terlecki, Władysław. „Losy Mennicy Państwowej w czasie wojny 1939–1945”. *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne* 21 (1949): 131–32.
- Trybuna Ludu. Organ KC Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*. 27, nr 109. Warszawa: Wydawnictwo Prasowe „Trybuna Ludu”, 1975.
- „Ustawa z dnia 22 listopada 1973 r. o zmianie ustawy o radach narodowych”. *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, nr 47, poz. 276 (1973). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19730470276>.
- „Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych”. *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, nr 16, poz. 91 (1975). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19750160091/O/D19750091.pdf>.
- „Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 75, poz. 444 (1989). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19890750444/O/D19890444.pdf>.
- „Ustawa z dnia 29 listopada 1972 r. o utworzeniu gmin i zmianie ustawy o radach narodowych”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 49, poz. 312 (1972). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19720490312/O/D19720312.pdf>.
- „Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o zmianie ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej”. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, nr 172, poz. 1439 (2005). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20051721439/O/D20051439.pdf>.

Aneks ikonograficzny

1. Naczelnik Miasta i Powiatu w Kaliszu,
1973
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 5126

2. Naczelnik Powiatu w Kamiennej Górze,
1973–1974
Tłok do tuszu, śr. 25 mm, sygn. S 5152

3. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej
w Kamieniu Pomorskim, przed 1972.
Matryca do pieczęci suchej, śr. 20 mm,
sygn. S 5166

4. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej
w Kamieniu Pomorskim, przed 1972.
Matryca do pieczęci suchej, śr. 20 mm,
sygn. S 5167

5. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej
w Kamiennej Górze, 1950.
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 5150

6. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej
w Kaliszu, 1962.
Tłok do tuszu, śr. 20 mm, sygn. S 5122

7. *Urząd Gminy Gać, 1972–1973.*
Tłok do tuszu, śr. 20 mm,
sygn. S 4833

8. *Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej
w Dzierżoniu, po 1966.*
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 4822

9. *Prezydium Gminnej Rady Narodowej w Grzawach, 1950.*
Tłok do laku, śr. 30 mm, sygn. S 4979

10. *Zarząd Gminy w Gościszewie, 1948.*
Tłok do tuszu, śr. 35 x 28 mm,
sygn. S 4609

11. *Zarząd Gminy w Czekanowie, 1929–1930 r.*
Tłok do tuszu, śr. 35 x 28 mm,
sygn. S 4612

12. *Urząd Stanu Cywilnego
w Kamienicach Nowych, przed 1972.*
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 5139

13. *Urząd Stanu Cywilnego
na Obwód Czekanów, po 1934.*
Tłok do tuszu, śr. 36 m, sygn. S 4699

14. *Szkoła Podstawowa w Jasieńcu,
1965–1966.*
Tłok do tuszu, śr. 20 mm, sygn. S 5084

15. *Publiczna Szkoła Powszechna
w Grzmieżce, 1946.*
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 5026

16. *Kontrola Skarbowa (rejon nr 746),
po 1945.*
Tłok do laku, śr. 30 mm, sygn. S 4636

17. *Kontrola Akcyzowa (rejon nr 207),
1946.*
Tłok do tuszu, śr. 36 mm, sygn. S 4621

Przykłady zachowania lub modyfikacji godła z 1927 r.
na pieczęciach stosowanych po 1944 r.

18. Sygn. S 4699

19. Sygn. S 5026

20. Sygn. S 4612

21. Sygn. S 4621

22. Sygn. S 4610

23. Sygn. S 4609

Numery na pieczęciach przedwojennych

24. Numer ewidencyjny, sygn. S 4699

25. Numer kontrolny grawera, sygn. 4612

Numery na pieczęciach powojennych

26. Numer ewidencyjny, sygn. S 4609

27. Numer kontrolny grawera, sygn. S 4609

Sygnatura Mennicy Państwowej w Warszawie z 1927 r.

28. Sygnatura wybita na pieczęci przedwojennej, sygn. S 4699

29. Sygnatura wybita na pieczęci powojennej (po 1945 r.), sygn. S. 4620

Sygnatura Mennicy Państwowej z 1965 r.

30. Format 5 mm

31. Format 3 mm

32. Format 2,2 mm

Uchwyty typariuszy

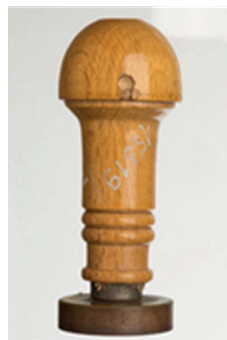
33. Uchwyt przed 1939, sygn. S 4699

34. Uchwyt polniemiecki z matrycą powojenną, sygn. S 4621

35. Uchwyt powojenny, sygn. S 4979

36. Uchwyt z lat 50., sygn. S 5063

37. Uchwyt z lat 70., sygn. S 5162

38. Oznaczenie na uchwytach z lat 60.

39. Sygnatura na uchwytach z lat 70.

Legendy wykonane różnymi metodami grawerskimi

40. Napis wytłoczony „sztancówką” (po 1934), sygn. S 4699

41. Napis wybity puncami (po 1944), sygn. S 4636

42. Napis wyryty ręcznie (po 1960), sygn. S 5135

43. Napis wykonany grawerką redukcijną (1973), sygn. S 5186

Wszystkie obiekty pochodzą ze zbioru typariuszy władz powiatowych PRL, przechowywanego w Dziale Numizmatycznym Muzeum Książąt Lubomirskich, w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich
Fot. wykonał Andrzej Niedźwiedzki